

ИВАН БУЮКЛИЕВ (СОФИЯ)

СПЕЦИФИКАТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ СИНТАКСИС И ПРОБЛЕМИТЕ НА АКТУАЛНОТО ЧЛЕНЕНИЕ

00. Старобългарският синтаксис в последните години е обект на повишено внимание.¹ Този интерес, както и характерът на изследванията, показва, че се преодолява остарялото схващане, според което в областта на синтаксиса старобългарските текстове не могат да ни покажат нищо оригинално, тъй като изцяло се подчиняват на гръцката основа.² По-задълбоченото вникване в спецификата на старобългарските писмени паметници дава възможност да се разкрият особеностите на славянския (респ. българския тип славянски) начин на езиково изразяване. В духа на този подход и случаите на съвпадение между гръцкия текст и славянския превод не се разглеждат като подражание, а като твърдественост на изразните възможности, което не противоречи на славянския езиков усет.³

0.1 При разглеждането на проблеми от старобългарския синтаксис винаги трябва да се имат пред вид някои обстоятелства, които имат определящо значение.

Не бива да се забравя, че старобългарският език е преди всичко писмен език, запазен ни по сполучливия израз на А. Достал като торс.⁴ Следователно класическите старобългарски паметници са ни отразили само част от явленията, които са били присъщи на живия език. От друга страна и неговото положение на наддиалектна (респ. интердиалектна) формация

¹ Вж. R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnsčině*, Praha 1961; R. Růžička, *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, Berlin 1963; Cz. Bartula, *Związki czasownika z dopełnieniem w najstarszych zabytkach języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964; Cz. Bartula, *Składnia zdania pojedynczego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków 1969; Е. Дограмаджиева, *Структура на старобългарското сложно съчинено изречение*, София 1968 и др.

² Най-категорично това становище е изразено от Н. К. Грунский, *Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков*, Юрьев 1910, 300.

³ Този подход теоретически най-задълбочено е мотивиран от J. Kurz, *Význam studia jazyka staroslověnského*, Slavia, XXI, 2—3, 1953, 239 passim; *Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка*, Исследования по синтаксису ст.-сл. языка, Прага 1963, 5—14 и др.

⁴ A. Dostál, *Staroslověnský jazyk, jeho strukturální charakteristika a lokální typy*, Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, 12.

с по-специални обществени, ритуални и други стилистични функции го противопоставя на простонародния език, върху чията основа е възникнал.⁵

Поради това трябва ясно да се разграничат опитите чрез определени данни от писмените паметници да се проникне в това, което се нарича обикновено 'жив език', от адекватното описание на литературния (книжовния) език, в този вид, в който ни е засвидетелствуван в старобългарските текстове. Според мене от първостепенно значение е представянето на старобългарския синтаксис като самотитно явление, като синтаксис на писмения език на българските славяни от IX до XI в. Това налага предварително да се изясни структурата на старобългарския текст и да се определят принципите за описване синтагматиката на текста.

011. При такава постановка на проблема е трудно да се задоволим с класическото разчленяване на текста на изречения. В старобългарските текстове понякога е много трудно да се определи недвусмислено границата на изречието. На това се е натъквал всеки, който се е опитвал да приложи съвременна пунктуация към старобългарски текст. Такова разчленяване в повечето случаи води до изопачаване на първичния смисъл на текста. По всяка вероятност синтагматичната структура на старобългарския текст има не линеев, а пространствен характер. Това означава, че синтактичните единици се организират около един предикативен център, изразен с определен глагол, предикативно причастие или друга част на речта, независимо от степента на отдалеченост (напред или назад в посоките на разгръщане на текста). Това може да се илюстрира с всеки дори случайно подбран отрязък:

ПО ТОМЪ ЖЕ ЧЪЛОВѢКОЛЮВЪДЪ БОГЪ

СТРОИИ ВЪСА
И НЕ ОСТАВЛѢИИ

ЧЪЛОВѢЧА РОДА БЕЗ-РАЗОУМА

НЪ ВЪСА КЪ РАЗОУМОУ

ПРИВОДА И СЪПАСЕНЬО

ПОСЛА ИМЪ

СВѢТАТЕГО КОНЪСТАНЪТИНА ФИЛОСОФА

НАРИЦАЕМЪТЕГО КУРИЛА

МЖА ПРАВЪДНА И ИСТИННА

И СЪТВОРИ ИМЪ

ПИСМЕНА ТРИ ДЕСАТЕ И ОСМЪ

ОВА ОУВО ПО ЧИНОУ ГРЪЧЬСКЪНЪХЪ ПИСМЕНЪ

ОВА ОУВО ПО СЛОВѢНСТѢИ РЪЧИ

Следователно би могло да се помисли върху разчленяването на текста на синтагми (предикативни или номинални), като се проследят внимателно връзките между тях. Отношенията в рамките на един предикативен център ще образуват микроструктурата на текста, а отношенията между отделните

⁵ В съвременната славистика вече си пробива път становището, че възникването на старобългарския език се опира на изграден културен наддиалект, който функционира първоначално като говорен стил. Вж. J. Petr, L. Reháček, *Základy slovanské jazyko- vědy*, III, Praha 1969, 36.

предикативни центрове в тяхната последователност (един от тях има доминиращо положение) ще образува макроструктурата в рамките на по-голяма (и по размер) синтактична цялост.^{5а}

За съжаление ние не разполагаме с никаква или почти никаква опора за разкриване на интонационните характеристики на старобългарския текст. Пунктуационната система на старобългарските писмени паметници е все още недостатъчно разтълкувана и това не ни позволява да разкрием супра-сегментните признаци на речта.⁶ В случая не вземам под внимание факта, че дори ако достигнем цялостно разчитане на партитурата на старобългарския текст, ще добием представа само за един определен стил — риторично-обряден, за произведения, предназначени в по-голямата си част както за сугестивно-ораторско, така и за песенно изпълнение.⁷

С оглед автентичното описание на старобългарския синтаксис трябва строго да се разграничат каноническите (литургическите) текстове от текстовете с юридически, проповеднически или житиеписен характер (най-общо казано паметниците, които не са свързани с библията). Струва ми се, вече е време при описанието на старобългарския език да обръщаме внимание на неговата стилова разслоеност, което ще ни създаде по-богата представа не само за неговото функциониране, но и за вътрешната му структура. Внимателните наблюдения показват, че преводаческата техника е била в тясна зависимост от тези обстоятелства.⁸

В тази връзка искам да припомня и една друга особеност. Старобългарските паметници са в основата си преводи и това налага вътрешният анализ да се предшествува от задълбочена текстова критика, която трябва да отдели въздействието на оригинала от свойствата на славянската реч. Всички изследвачи са единодушни, че синтаксисът е най-податлив на чуждо влияние, а когато имаме работа с преводни текстове, разкриването на оригинални черти е неимоверно трудно.⁹

1.0. Всички изброени обстоятелства са пречка и за разкриването на актуалното членение на старобългарския текст. При изследването на тази страна на езика сме изправени пред много неизвестни. От всички външни показатели на актуалното членение ние можем да разчитаме и то с голяма

^{5а} Такъв тип анализ може да се осъществи чрез анализ по непосредствено съставлящи — вж. Г. Глисон, *Введение в дескриптивную лингвистику*, Москва 1959, 190 сл. или въз основа на теорията на L. Тевниêте, *Eléments de syntax structurale*, Paris 1959, 670 passim.

⁶ Известни резултати биха се постигнали вероятно, ако се проучат някои късни ръкописи с означени акцентуационни системи и се проецират регресивно към старобългарското състояние. Определени идеи в този смисъл произтичат от изследването на В. В. Колесов, *Надстрочные знаки „силы“ в русской орфографической традиции*, Восточнославянские языки, источники для их изучения, Москва 1973, 228—255.

⁷ Това е доловено много добре от M. Weingart: „Ten, kdo je do staroslověnštiny překládal, dobře věděl, že to jsou texty, určené k tomu, aby byly nahlas recitovány, resp. zpívány, a že musí také zvukově vyhovovati tomuto účelu svým umělým laděním, vkusným střídáním hlásek a budováním takových vět, které by dávaly lahodnou zvukovou linii a končily se umělecky tvořenou kadencí“. *Rukověť jazyka staroslověnského* I, Praha 1937, 27.

⁸ Върху различията в преводаческата техника на библиейските текстове и Супрасълския сборник обръща специално внимание J. Kurz, *Byzantinoslavica*, 8, 1939—1946, 306—309.

⁹ Вж. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, *Syntactica Slavica*, Brno 1972, 47—67.

предпазливост само на данните на словоредата.¹⁰ Въпреки това смятам, че преди всичко на основата на актуалното членение можем да разкрием чисто славянските свойства на речта, които преодоляват въздействието на оригинала. В старобългарски наблюдаваме редица такива явления. Достатъчно е да споменем наблюдението на Р. Вечерка за редуването на относителни изречения с партиципиални конструкции, което не е подчинено формално на гръцкия текст, а е мотивирано от условията на старобългарския контекст.¹¹

Но дори ако вземем само топиката на членовете на синтагмата, ще видим, че и тук в крайна сметка надделяват изискванията на славянския словоред, а не разположението на думите в оригинала.

1.1. Струва ми се, че проявите на актуалното членение трябва да се дирят именно в случаите, в които славянският текст се съпротивлява на оригинала, въпреки привидната буквалност. Ще се опитам да илюстрирам тази мисъл с вариантите на един стих от евангелския текст:

отпоусти ѿ. Да шьдъше въ окръстънихъ селѣхъ и въсехъ коупать севѣ хлѣвы Мрк 6,36 Мар. От гледище на актуалното членение този текст може да бъде разложен по следния начин: отпоусти ѿ (изходна част), да коупать севѣ хлѣвы (ядро), шьдъше (транзитна част). Отрязъкът въ окръстънихъ селѣхъ и въсехъ може да бъде отнесен или към ядрото, или към транзитната част. В нашия случай той явно е отнесен към ядрото (управлява се от да коупать) и затова е в местен падеж, при това в отличие от гръцкия текст: *ἀπολύσων αὐτοῦς ἵνα ἀπελθόντες, εἰς τοὺς κῆκλα ἀγροῦς καὶ κώμας ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς τί φάγωσιν*.

В гръцкия текст не са посочени варианти, които евентуално биха могли да повлияят на старобългарския текст. Възможността за актуализация на рекцията на различен глагол (респ. предикативно причастие) се доказва от наличието на варианти в отделните паметници. В Добр. срещаме въ окръстънихъ селѣхъ, но въ вес, което явно показва колебание. В Зогр. Мт. 14,15 в аналогичен контекст рекцията е акузативна: отпоусти народѣ. Да шьдъша въ блияжна ѿ градѣца. Коупать брашна севѣ гр. *ἀπολύσων οὖν ὄχλου, ἵνα ἀπελθόντες εἰς τὰς κώμας ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς βρώματα*.

Както се вижда в този случай интересуващата ни синтаagma е отнесена към транзитната част и е подчинена на причастиято¹².

2.0. При разглеждането на актуалното членение в старобългарски е необходимо да се изясни предварително в кои случаи то е ясно доловимо и как трябва да бъде разграничено от граматическото членение. Струва ми се, че дори по отношение на евангелския текст това не е възможно в абсолютно

¹⁰ Тук не се спирам специално на теоретическите проблеми, свързани с актуалното членение, които са разгледани обстойно от Р. Вечерка, *К проблематике зkoumání aktuálního větného členění v staroslověnině*, Актуалното членение на изречението и българският език (предварителни материали), София 1976; Св. Иванчев, *Проблеми на актуалното членение на изречението*, Славянска филология X, 1968, 39—53 — там и съответната литература. От тези студии е използван понятиятният апарат и основните операции.

¹¹ Р. Вечерка, *Ke konkurenci vztažných vět a participií v staroslověnině*, SPFFBU A9, 1961, 35—46.

¹² Тези явления са разгледани в друга връзка без оглед на актуалното членение в статията ми *Към характеристиката на локативното пояснение в старобългарски език*, *Slavica Slovaca*, 2, 1967, 355 passim.

всячки случаи. Най-недвусмислено би могло да се търси при притчите и другите повествователни форми и по-трудно при поученията. Действителното положение обаче може да се разкрие едва при цялостен грижлив анализ на всички текстове. Поради това искам да подчертая, че предлаганите бележки трябва да бъдат схващани като предварителни, като идеи, които биха имали ориентиращо значение при по-цялостно проучване на старобългарските текстове с оглед на актуалното членение.

2.1. В притчата за десетте девизи (Mat. XXV, 1—13) се наблюдава много добре редуването на тема и рема в цялостното структуриране на текста. Ремата в предшествувания текст се превръща в тема в следващия и по такъв начин се получава верижно свързване на събитията:

1. ТЪГДА ОУПОДОВЕТЪ СѦ ПРСТВЕ НЪСКОЕ ДЕСАТИ ДѢВЪ (изходен начален текст), **ѦЖЕ ПРИМЪША СВѢТИЛЬНИКЪ СВОѦ** (транзитна част) **ИЗИДЪ ПРОТИВОУ ЖЕНИХОУ...** (ядро). 2. **ПАТЬ ЖЕ БѢ** отъ них **БОУИ** и **ПАТЬ МЖДРЪ** (рема). 3. **БОУѦ** во (тема) **ПРИМЪША СВѢТИЛЬНИКЪ СВОѦ** (транзитна част) **НЕ ВЪЗАША СЪ СОВОЖ ОЛЕА** (рема). 4. **А МЖДРЪ** (тема) **ПРИАША** олѣи **ВЪ СЪСЖДѢХЪ СЪ СВѢТИЛЬНИКЪ СВОИМИ** (рема).

Както се вижда, фрагментите **БОУѦ** во **ПРИМЪША СВѢТИЛЬНИКЪ СВОѦ** ..., **МЖДРЪИ ПРИАША** олѣи ... се отнасят по еднакъв начин към изходния текст, който можем да наречем основна тема (представена разчленено — 5 + 5) и всяка нейна част съдържа различна качествена характеристика, предадена в ремата не **ВЪЗАША** // **ПРИАША**.

В гръцкия текст са посочени два варианта, които показват различие в топиката на глагола: *λέντε δὲ ἐξ αὐτῶν ἦσαν λέντε ἦσαν ἐξ αὐτῶν*.

Посоченият старобългарски текст върви явно по втория гръцки вариант, но новобългарският превод показва, че е възможно и друго разположение на частите. Заслужава да се проследят повече варианти, за да се установи дали това е проява на актуалното членение или са въздействували ритмо-мелодични мотиви при структурирането на фразата.

Не смятам, че предлаганият анализ е недвусмислен и не допуска в известна степен субективизъм. Това може да бъде избегнато едва когато бъдат разработени процедури за описанието на такъв род явления в езици като старобългарския, което е задача на нашите бъдещи изследвания.

2.2. Струва ми се, че може да се помисли за въздействието на актуалното членение при оформянето на абсолютните конструкции. Този проблем излиза извън рамките на старобългарския синтаксис и засяга структурата на много стари индоевропейски езици, което налага да бъде разглеждан на по-широка основа. Тук искам да обърна внимание върху една възможност за развитието на тази конструкция в праславянски, която ми се струва правдоподобна.

Независимо от множеството успоредици между дателен самостоятелен (dativus absolutus) в старобългарски и самостоятелния родителен (genitivus absolutus) в старогръцки нямаме достатъчно основание да приписваме възникването на тази конструкция единствено на въздействието на гръцката основа. Заслужава внимание факта, че в старогръцки (в класическия сравнително често, в новозаветния изолирано) наред с родителен самостоятелен се среща и дателен самостоятелен, а спорадично и винителен самостоятелен. В старобългарски и трите конструкции се предават с дателен самостоятелен. Поочичва се само един пример в Mat., където гръцкият

дателен самостоятелен е предаден с темпорално изречение: Γ егда приде в црквѣ пристѣпиша къ нему оучащю архиереи Мт. 21,23 $\kappa\alpha\iota$ $\epsilon\lambda\theta\acute{o}\nu\tau\iota$ $\alpha\upsilon\tau\acute{\omega}$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\tau\acute{o}$ $\iota\epsilon\rho\acute{o}\nu$ $\pi\rho\sigma\eta\lambda\theta\acute{o}\nu$ $\alpha\upsilon\tau\acute{\omega}$ $\delta\iota\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\omicron\nu\tau\iota$ $\omicron\iota$ $\acute{\alpha}$ ρχιερείς. Освен това са известни и два случая, в които гръцката конструкция е предадена с причастие и име в именителен падеж — Сав. Мт. 8,5 и 8,27. Тези синтагми Р. Вечерка нарича *nominativus absolutus*¹³. Според А. Милев това не е абсолютна номинативна конструкция а по-скоро т. н. *nominativus rependens*¹⁴. Очевидно в старобългарски са съществували макар и слаби опити за предаване на гръцките конструкции и по аналитичен начин. От друга страна съответствието между абсолютния генитив в старогръцки и абсолютния датив в старобългарски може да има значение за обясняване разпространението на последния, но не говори нищо определено за неговия генезис.

Струва ми се недостатъчно мотивирано твърдението, че такъв род конструкции са били напълно чужди на говоримия език. Подобни синтагми, които са полузависими или напълно независими от главния глагол съществуват и сега в славянските езици. Тук могат да бъдат посочени не само обособените части в български но и т. н. абсолютен винителен познат в чешки и словашки. Срв. ч. *seděl bradu v dlaních a lokty zapřeny o kolena; spala tvář zachumlanou do polštáře; chodil tvář zarudlou studem.*¹⁵ слов. *Ježau f posteli a ona f posteli šatku na hlave; vošeu dnu klobug na hlave* (Липтовски наречия); *Oproti kráča ženská, pod pazuchou motika, na hrbáte košík* (Кукучин). Допуска се, че при тези акузативни конструкции е налице елипса на сегашното деятелно.¹⁶ Ян Станислав обаче изтъква, че елипсата не е задължителна — според него в случая се касае за исконна конструкция с характер на номинално изречение.¹⁷

Прави впечатление сходството на тези конструкции с латинския абскондитиран аблатив от рода на *Caesare invito*, против волята на Цезар', *me ruogo*, 'когато бях момче'. С тези форми А. Милев свързва и църковнославянския абскондитиран датив в случаи като *живу мужу* вм. *живу суцу мужу*.¹⁸ С известна условност чешките и словашките конструкции също могат да се разглеждат като абскондитиран акузатив.

Искам специално да изтъкна, че наличието на такива конструкции няма пряка връзка със старобългарското състояние. То обаче ни дава основание да допуснем, че щом в една по-късна епоха могат да възникнат по естествен начин подобен род конструкции, напълно възможно е било това и в дълбоката древност.

2.2.1. Относно генезиса на абсолютните конструкции бих искал да предложа следната хипотеза, която в основни линии се опира върху съществуващата традиция. Първоначално абсолютната партиципиална конструкция е била включена в рамките на едно просто изречение, което предава едносъбитийна информация. Като част на това изречение тя се управлява от главния глагол. Подобни примери се срещат още у Омир: $\tau\acute{o}\upsilon$ δ' $\iota\theta\acute{\upsilon}\varsigma$

¹³ R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnětině*, Praha 1961, 109.

¹⁴ А. Милев, *Дателен самостоятелен в гръцкия текст на евангелията и неговото предаване в старобългарските текстове*, ИИбе, XI, 74.

¹⁵ B. Havránek, A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1970, 367.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka*, IV, Syntax 1, Bratislava 1973, 107 *passim*.

¹⁸ Op. cit. 69.

μεγαλτος ἀκόντισε Τίδεος υἱός. В старобългарски конструкцията очевидно се е развила от косвено допълнение, докато в старогръцки от пряко допълнение. Още Л. Милетич търси началото на този процес в примери от типа: въшедши же дъштери рече кесарь.¹⁹ Случаят не е изолиран. Срв. напр. народомъ же събираѹщемъ са начатъ глати τῶν δὲ ὀχλῶν πλαθροῖζομένων ἤρξατο λέγειν.²⁰

В по-късния развой едносъбитийната информация се представя като двусъбитийна, а на синтактично равнище партиципиалната конструкция се обособява като самостоятелна (независима от главния глагол) част. От гледище на актуалното членение има основание да бъде разглеждана като транзитна част (с темпорално или каузално значение). Това личи ясно в случаите, когато конструкцията е ясно отделена (главният глагол се предшества от и, което може да бъде тълкувано или като съюз в полисиндетична употреба, или като усиливаща междуметна частица):²¹ I слънцю мръкъшю. I катапетазма црѣковнаѣ. Раздѣра са на дѣвое отъ горѣ до низѣ Лук. 23, 45 τοῦ ἡλίου ἐκλυπόντος, ἐσχίσθη δὲ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ μέσον. В случая се предава едновременното протичане на две събития, от които първото е съществуващо. Отношенията могат да бъдат и каузални: къснашоу же женихоу въздрѣмаша са вѣса и съпаахж Мар. Мт. 25,5 χρονίζοντος δὲ τοῦ νυμφίου. С този характер на конструкцията може да се обясни и тенденцията тя да предшества главния глагол (където обикновено стои изходната част).

3. Разглеждането на актуалното членение в старобългарски има оправдание, когато ни помага по-добре да проникнем в структурата на текста а да разкрием неговата специфика на отличие от гръцката основа. Нужно е обаче внимателно тълкуване на всеки отделен случай, за да не се допуска изопачаване на истинския смисъл. При анализа на старобългарските текстове не бива да ни подвеждат нашите съвременни представи за членението на речта. Трябва да се стремим да разкриваме духа и представите на тогавашните носители на езика. В това отношение ни е завещана добра традиция от по-старото поколение слависти. Наистина такъв подход е свързан с неимоверни трудности, но ако нашите прецизни лингвистични наблюдения се допълнят със сведения за бита, културата, митологията (в най-широк смисъл) проблемите на първия славянски книжовен език ще намерят по-богато и оригинално разрешение.²²

¹⁹ Л. Милетич, *Старобългарска граматика, с кратък сравнителен оглед към новобългарски език*, София 1923^о, 100.

²⁰ St. Ivšič, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970, 373. Авторът също се застъпва за самостоятелното развитие на *dativus absolutus*: „Prema spomenutim primjerima gde u grč. jeziku stoji genitiv prema stsl. dativu absolutnom vidimo da je dativ apsolutni samostatna tvorina.“

Заслужава внимание и твърдението на А. Н. Савченко, че в индоевропейски частните конструкции генетично са предхождали подчинените изречения. — Срв. *Сравнителна граматика индоевропейских языков*, Москва 1974, 353.

²¹ Вж. J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc—Praha 1957, 100 *passim*.

²² В това отношение могат да бъдат преосмислени от съвременно гледище някои идеи и методи на езикознанието от миналия век, представени добре от О. Шрадер, *Сравнительное языковедение и первобытная история*, лингвистико-исторические материалы для исследования индоевропейской древности, С.-Петербург 1886.

В тази връзка и проучването на актуалното членение може да допринесе извънредно много за правилното тълкуване на старобългарските текстове.